

A.F. Droogers (red.)

Boodschap uit het Mysterie

Reacties op de visie van J. van Baal

met bijdragen van
dr. W.E.A. van Beek
prof. dr. M.E. Brinkman
prof. dr. W.B. Drees
prof. dr. A.F. Droogers
dr. Y.B. Kuiper
prof. dr. L. Laeyendecker
prof. dr. L. Leertouwer
prof. dr. J.W. Schoorl
prof. dr. H.M. Vroom

Ten Have/Baarn

Inhoud

De auteurs	6
------------	---

<i>A.F. Droogers</i>	7
Ter inleiding	

I. Biografie

<i>J.W. Schoorl</i>	12
---------------------	----

Leven en werken van Jan van Baal. In Memoriam
uitgesproken voor de dankdienst in de Maartenskerk
te Doorn, 13 augustus 1992

<i>Y.B. Kuiper</i>	19
--------------------	----

Trammelant, echec en mysterie: Over de verhaalkunst
in Jan van Baals autobiografie 'Ontglipt Verleden'

II. Stilte

<i>M.E. Brinkman</i>	46
----------------------	----

De gewijde stilte van het religieuze ritueel:
Over Van Baals 'bevindelijkheid'

<i>L. Laeyendecker</i>	57
------------------------	----

De conjunctuur van de stilte

III. Mysterie

<i>W.B. Drees</i>	74
-------------------	----

Een in de evolutie werkzaam Mysterie?

<i>W.E.A. van Beek</i>	87
------------------------	----

Van Baal, de etnografie en het mysterie

<i>L. Leertouwer</i>	107
----------------------	-----

Jan van Baal als erflater

<i>H.M. Vroom</i>	115
-------------------	-----

Mag de godsdienstwetenschap het Mysterie negeren?

<i>A.F. Droogers</i>	128
----------------------	-----

Ter uitleiding

Literatuur	134
------------	-----

Een in de evolutie werkzaam Mysterie?

W.B. DREES

De uitnodiging hier een bijdrage te leveren heb ik met enige verlegenheid en verbazing aanvaard. Mijn verlegenheid gold de vraag of ik, gericht op theologische en filosofische aspecten van de natuurwetenschappen, me hier niet te veel begeef op het terrein van sociologen, godsdienstwetenschappers, en cultureel antropologen. Mijn verbazing gold de uitnodiging zelf. Ik had niet eerder over Van Baal geschreven. Maar misschien is de uitnodiging wel geïnspireerd door Van Baal zelf. In het tweede deel van zijn autobiografie *Ontglipt Verleden* (1989:587) schrijft hij immers over 'warme waardering' waarmee een zekere Willem Drees hem toesprak na zijn terugkeer in Nederland in 1958. Als dat de aanleiding was, moet ik de samenstellers teleurstellen: dat was een andere Willem Drees. Overigens ben ook ik bij de voorbereiding Van Baal gaan waarderen en hoogachten, vanwege betrokkenheid bij mensen en hun culturen en vanwege zijn bescheiden maar diepe spiritualiteit.

Eén keer, een aantal jaren geleden, heb ik Van Baal ontmoet op een bijeenkomst van de Werkgroep voor Moderne Theologie, een club die ooit als 'de Linkerwerkgroep' binnen het vrijzinnige protestantisme bekend stond. Ik had destijds uit een vluchtige kennismaking met *Mysterie als openbaring* de indruk dat zijn beroep op de natuurwetenschappen, en met name op de evolutietheorie, niet gelukkig was, maar meende dat dat een marginaal probleem was ten opzichte van religieuze en antropologische inzichten die mij wijs en sympathiek leken.

Bij de voorbereiding van deze bijdrage steeg mijn verbazing dat ik hem bij die vrijzinnige club aan mocht treffen en groeide mijn aarzeling ten aanzien van Van Baals theologie. Weliswaar is Van Baal behoorlijk kritisch over pretenties van theologen; van hem is geen college te verwachten over de onkenbare eigenschappen Gods. En ook benadrukt hij in *Ontglipt Verleden* de afstand tot de gereformeerde wereld van zijn jeugd en tot alle vormen van kerkelijke controle van geloofsleven. Hij trad in 1961 uit de gereformeerde kerken en in 1963 uit de ARP, omdat hij zichzelf

wilde 'ontslaan van banden, die beslag konden leggen op mijn denken, met name waar dat de religie betrof' (1989:590). Maar bij alle vrijheid ten opzichte van benauwde kerkelijkheid bespeur ik zowel in eerder als in later werk toch ook een orthodoxe inslag, en daarmee samenhangend een defensieve houding ten opzichte van de natuurwetenschappen in plaats van een positief verwerken van de daar verworven inzichten. De spits werd uiteindelijk toch het verzet tegen een positivistische wetenschapsopvatting die zou leiden tot een god-loze antropologie. Met alle respect zal ik in het volgende vrij kritisch zijn, zowel ten aanzien van Van Baals gebruik van de natuurwetenschappen als ook, in relatie daarmee, ten aanzien van diens theologie. Ik begin met het aanwijzen van constanten in Van Baals theologie. Vervolgens zal ik ingaan op zijn gebruik van de natuurwetenschappen, en met name op de onzichtbare, leidende hand die hij in het evolutionaire proces meent te onderkennen. Van de evolutie van soorten komen we bij de evolutie van mensen, en ook van religie. Wat voor soort religie? Er is de veel gebruikte functionele definitie van de antropoloog Clifford Geertz. In contrast daarmee bespreek ik twee benaderingen die de basis van religie in de werkelijkheid nadrukkelijker proberen aan te geven: die van Van Baal richting een handelend Mysterie en de benadering waar ik de voorkeur aan geef, namelijk een die zich sterker laat bepalen door evolutionaire perspectieven.

Van Baals theologie

'De sociologie en de ethnologie ... vragen niet of de religie waarde mag worden toegekend als openbaring van hogere waarheid of goddelijke wil, maar welke betekenis zij heeft in en voor de menselijke samenleving en het menselijk bestaan' ... Met deze woorden begon ik in 1960 mijn academische loopbaan als (toen) buitengewoon hoogleraar te Utrecht. Aan dat programma heb ik mij sedert gehouden. ([1]; rechte haken verwijzen naar bladzijden van *Mysterie als Openbaring*)

Mogelijk is Van Baal gedurende zijn academische loopbaan na 1960 echt zo terughoudend geweest. Het treft mij echter hoe nauw de band is tussen eerder werk en Van Baals laatste geschrift. *Mysterie als openbaring* is geen breuk, maar lijkt de expliciete verwoording van een theologie die al in 1947 zichtbaar is. Religie, besef van mysterie, gaat in deze visie om meer dan een grens aan onze kennis en om meer dan symbolen die functio-

neel betekenis hebben. Bij Van Baal gaat het, in 1990 maar ook in 1947, om een buitenempirische werkelijkheid die handelt in onze werkelijkheid.

Dat van het *Mysterie* actie uit gaat is reeds in vroeg werk van Van Baal te lezen. Geloof is niet slechts een besef van niet-weten of van afhankelijkheid. Zo is er in *Over wegen en drijfveren der religie* (1947) een hoofdstuk over de ethische richting binnen het Nederlandse protestantisme, een stroming waartoe o.a. Daniël Chantepie de la Saussaye in de negentiende eeuw en diens, onder godsdienstwetenschappers meer bekende, zoon Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye gerekend worden, als ook Gerardus van der Leeuw. In de tijd van Van Baal was de bekendste vertegenwoordiger van deze stroming Ph.A. Kohnstamm. Door Van Baal wordt bij de ethischen het ontbreken van het besef van actie van de andere zijde als grootste gemis aangegeven. Ethischen articuleren onvoldoende Gods handelen in de werkelijkheid. Zij leggen te grote nadruk op een scheppingsorde die wetmatig is 'en waarvan men in het algemeen geen afwijken verwachten mag' (1947:4).

Van Baal karakteriseert de religieuze praktijk van ethischen als iets dat het een en ander *mist* - een term die een norm veronderstelt. Wat zij missen is de overtuigdheid van verlossing, de zekerheid van het bijbels geloof. De ethische kerkganger merkt het niet, maar 'hem, die uit het bijbelse Christusbeeld leeft, ontgaat het niet' (1947:76); Van Baal rekent zichzelf kennelijk tot die meer bijbelse Christenen. De kritiek op de ethischen komt het duidelijkst aan de orde bij de beschouwing van het gebed. Van Baal ziet hier een 'wereldbeschouwing, die van een dergelijk ingrijpen Gods ... niet weten wil' (1947:98).

Geloven dat God c.q. het *Mysterie* handelt in de gewone, empirische werkelijkheid (en die dus effectief beïnvloedt, anders dan als haar schepper of grond) is ook een belangrijk element in zijn definitie van religie als

al die menselijke uitingen, welke bewust of onbewust uitgaan van het bestaan van een werkelijkheid of werkelijkheidselement anders van aard dan de den mensch gegeven, empirisch bepaalbare werkelijkheid, welke andere werkelijkheid of welk ander werkelijkheidselement met de gegeven, empirisch bepaalbare werkelijkheid in relatie staat en haar op andere dan natuurlijke wijze beïnvloedt (1947:19).

Aldus lijkt mij dat in Van Baals werk de theologische interesse in een verstaan van God dan wel het *Mysterie* als buitenempiri-

sche maar in het empirische domein werkzame werkelijkheid constanter is dan de eerste alinea van *Mysterie als openbaring* doet denken.

De werking van het Mysterie is niet slechts zichtbaar aan de marge van de door de natuurwetenschappen beschreven werkelijkheid, in de vorm van 'een pakket a priori onoplosbare oorsprongsvragen' [3]; het Mysterie beïnvloedt volgens Van Baal ontwikkelingen binnen de natuur. De beschouwing over evolutie is dan ook niet een marginale zaak, maar draagt een belangrijk gewicht (zie ook Van Baal 1989:86v.) - meer dan het mijns inziens kan dragen.

Evolutie zonder gaten

Ik maak een korte tour langs enkele uitspraken van Van Baal over de evolutie, alle uit *Mysterie als openbaring*.

Na een korte schets van de evolutietheorie schrijft Van Baal: 'Er rezen al spoedig vraagtekens. Nader onderzoek toonde aan dat de verschillen tussen de oude en de daaruit ontstane nieuwe soort talrijker zijn dan binnen de gedachtengang van een geleidelijke overgang past' [5]. Van Baal geeft hier geen bron; het 'al spoedig' is mij niet duidelijk. Indien hij verwijst naar discussies in de eerste eeuw na Darwin, dan dienen bij de beoordeling van de huidige status van de evolutiebiologie latere ontwikkelingen verrekend te worden. Daartoe behoort de ontsluiting van moleculaire processen en structuren, die op vele manieren de reeds vermoede verwantschapsrelaties heeft bevestigd. Indien Van Baal bedoelt te verwijzen naar recentere discussies, dan betreft het een discussie tussen evolutionaire naturalisten, bijvoorbeeld over het belang van geografische distributie voor een goed begrip van relatief plotselinge overgangen in het fossiele bodemarchief. Mij zijn geen vraagtekens bekend die wijzen op een mysterieuze hand; wel zijn er in de evolutiebiologie veel puzzels, waarbij er discussie is tussen twee of meer wetenschappelijke scholen. Het gebruik van intern dispuut om het evolutionaire perspectief ter zijde te leggen is echter misbruik.

Van Baal heeft ook moeite met de rol van toevallige mutaties. 'Het causaal verband tussen mutatie en natuurlijke teeltkeus blijft zodoende onopgehelderd, terwijl het ook onduidelijk blijft waarom mutaties altijd weer gaan in de richting van minder naar meer gecompliceerd' [6]. Het is echter onwaar dat mutaties

altijd gaan van minder naar meer gecompliceerd: de meeste mutaties zijn ongunstig. En Van Baals uitspraak dat het causaal verband onopgehelderd blijft, is verwant aan de beruchte enquêtevraag 'Wanneer bent u opgehouden uw vrouw te slaan?' – er zit een vooronderstelling in die niet terecht is. Immers, de Darwinistische evolutietheorie gaat juist uit van de opvatting dat mutaties op genetisch niveau niet bij voorbaat correleren met de latere selectie van individuen door omgevingsfactoren.

Van Baal wijst op samenwerking in de natuur, bijvoorbeeld tussen kolibrisoorten en bepaalde bloemen: 'niet valt in te zien hoe men deze samenwerkingsvormen uit een samenspel van kans en natuurlijke teeltkeus zou kunnen verklaren. Wat opvalt is de doelgerichtheid in de uitrusting van beide, plant en dier, een doelgerichtheid die alleen maar verbazingwekkender wordt wanneer men in details treedt zoals dat geschiedt in beschrijvingen van het leven van bijen en termieten' [7v.]. 'Het valt niet in te zien' is als argument voor onverklaarbaarheid uit onbegrip zeer kwetsbaar, zo niet onzinnig. Anderen kunnen het misschien wel in zien. De toevoeging van meer detail maakt het juist beter in te zien als produkt van co-evolutie, vooral als ook gelet wordt op de details die wijzen op partiële in plaats van perfecte doelmatigheid. Juist het gedrag van bijen en termieten, die behoren tot de meest intensief bestudeerde soorten, is als evolutionair stabiele strategie goed te verklaren op basis van de speciale structuur van hun chromosomen (mannetjes hebben slechts de helft van het aantal chromosomen van de vrouwtjes); dat gegeven is op zich ook weer te begrijpen als een mutatie die ooit nog niet sociaal levende insecten een geringere investering in mannelijke nakomelingen mogelijk maakte. Wanneer Van Baal de rol van samenwerking, 'samen leven en samenzijn' [8], signaleert, dan wijst hij op iets wat biologisch van groot belang is. Echter, er is geen tegenstelling tussen strijd om het bestaan en samenwerking; samenwerking wordt evolutionair gezien als één van de strategieën in de strijd om het bestaan.

Van Baal benadrukt ook de perfectie van verschillende organen. Het oog, door Van Baal als voorbeeld van vernuft genoemd, is niet zo perfect. Als voorbeeld verwijs ik naar de bril op mijn neus – zonder daarmee met Voltaires Pangloss de voorzienigheid te prijzen voor die neus. En de ingenieuze constructie van het oog blijft achter bij het vernuft van Disney-world. Ook daar is een buitenwereld, waar de bezoekers komen, in contact met een binnenwereld, de keukens en technische diensten. De bezoekers

zien een schone wereld, zonder transportauto's die goederen leveren of vuilnis ophalen. Dat wordt aan- en afgevoerd via een eigen stelsel van gangen en wegen, deels onder de grond. Zie dan hoe lastig het met het oog gesteld is: zenuwen komen aan de voorzijde, de kant van de buitenwereld, uit de cellen van het netvlies, worden gebundeld, en verlaten via een gat in het netvlies het oog richting hersenen – ons opzadelend met een blinde vlek. Evolutionair is zulk prutswerk goed te begrijpen. Er heeft geen ontwerp plaats gehad, waarbij alles vooraf is gepland en getekend. Er is aangepast en verbouwd, als in een oude stadswijk; prima om te leven, maar niet perfect of ingenieus.

Het gedrag van dieren en planten blijkt doelgericht. 'Er steekt zulk een opvallende doelgerichtheid in, dat het praktisch niet mogelijk blijkt organen en gedrag anders dan in termen van doelgerichtheid te beschrijven, teleologische termen die niet thuis horen in een gedachtengang, die de voortgaande ontwikkeling van soorten en organen toeschrijft aan de rol van het toeval binnen het kader van strijd om het bestaan, survival of the fittest en natuurlijke teeltkeus' [11]. Van Baal vermengt hier het spreken over doelgericht gedrag van individuele organismen en doelgerichtheid van het evolutionaire proces. Echter, doelgerichtheid als een eigenschap van organen en gedrag van organismen is evolutionair zeer wel te begrijpen; het correleert met belangenbehartiging (voedsel zoeken, partners zoeken, etc. etc.). Wat bezwaarlijk zou zijn voor de evolutietheorie is een doelgerichtheid van het proces dat leidde tot het ontstaan van dergelijke organen en organismen; de theorie geeft daar geen plaats aan. Van Baal beroept zich op de doelgerichtheid van organen om de doelgerichtheid van het proces te onderbouwen, de onzichtbare, leidende hand, maar dat is een ongerechtvaardigde overgang.

Ook wetenschapsfilosofisch is de afwijzing van de evolutiebiologie door Van Baal onbevredigend. In de wetenschappelijke praktijk zijn er twee situaties die leiden tot het opgeven van een theorie. Allereerst kan een theorie los gelaten worden omdat ze minder goed blijkt te zijn dan een alternatieve theorie. Een tweede mogelijkheid is dat wetenschappers zich gedwongen voelen een theorie op te geven omdat er empirisch materiaal is dat strijdig is met de theorie, zonder dat er echter een beter alternatief is. Hier moet het empirische materiaal erg overtuigend zijn, want opgeven zonder een alternatief gebeurt niet lichtvaardig; dan werkt men eerder met het niet volledig bevredigende alternatief in de hoop dat de problemen nog opgelost

zullen worden. De houding van Van Baal ten opzichte van de gangbare evolutiebiologie lijkt een voorbeeld van het tweede: er worden geen theorieën vergeleken, maar problemen van de evolutiebiologie worden aangeduid. Maar voor de tweede weg zijn de genoemde problemen – als het al problemen zijn – niet ernstig genoeg; de aangevoerde bezwaren tegen de evolutiebiologie zijn niet zozeer een duidelijke weerlegging als wel opmerkingen over het incomplete karakter, en zo'n onvolledigheid kan zeer wel slechts voorlopig zijn; daar hoeft een theorie niet voor opgegeven te worden.

Een laatste citaat over de evolutietheorie, voordat we overgaan naar de evolutie van de mens:

Terwijl men aan de ene kant wel gedwongen is toe te geven dat de soorten in gerichte volgorde uit elkander zijn ontstaan en dat in dat ontstaan ook kans een rol heeft gespeeld, dient men tegelijk te constateren dat die kans allerm minst blind is geweest, maar door een of andere, een mysterie blijvende macht is geleid. Het beeld dringt zich op van een onzichtbare hand. [11]

De formulering is reactionair: men is 'gedwongen', maar, zo klinkt het bijna, men had het liever niet toegegeven. Dat is een fundamentele aarzeling bij Van Baals boek, het defensieve karakter: waar nodig terug trekken maar verder de zwakte van naturalistische posities gebruiken om stand te houden. Een alternatief zou zijn om nieuwe inzichten te gebruiken en in dat licht religie opnieuw te verstaan.

Mensen zijn produkt van de natuur, niet van gaten

Van Baal wijst op tegenstellingen tussen mensen en de mensapen. 'De mens is, gezien zijn lichaamsgrootte, opvallend zwak. Zijn mond en gebit zijn als wapen niet te gebruiken. ... Bovendien is hij naakt en als zodanig blootgesteld aan de aanvallen van allerlei soorten bijtende en zuigende insecten. Hij heeft zelfs geen staart om die van de voor hem onbereikbare plaatsen op zijn rug te vegen' [12].

We hebben geen gevaarlijk gebit, we zijn naakt en hebben geen staart, maar vallen we daarom buiten de evolutionaire orde? Grotere dieren kunnen relatief zwakker zijn; hun formaat is ten dele hun kracht. En olifanten hebben ook maar een kort staartje, geen klauwen en geen mond die zich als wapen laat gebruiken.

Naaktheid is niet alleen een nadeel; door beter te kunnen zweten werd het mogelijk op het heetst van de dag andere dieren op te jagen die door een warme vacht eerder bezweken.

Van Baal ziet taal als bijdrage tot intensivering van sociaal verkeer. 'Of zij [taal] te maken heeft met een verhoogde behoefte aan zelf-expressie of voortkomt uit innerlijke behoefte tot omgang met groepsgenoten, kan in het midden blijven' [13]. Een ander alternatief dan hoogstaande motieven als innerlijke drang tot zelf-expressie of sociaal verkeer, namelijk dat taal voortkomt uit de waarde van samenwerking, zeg tijdens de jacht, noemt Van Baal niet. Zo is het sociale meer losgekoppeld van het evolutionaire perspectief dan nodig. Dat geldt ook bij de beschouwing over groepsvorming, waar hij een 'diepere grond' (dieper dan zelfhandhaving) voor ziet: 'De mens had en heeft bepaald wel een ingebouwde, op socialiteit gerichte extra aandrang nodig om niet aan zichzelf ten onder te gaan' [14]. Weer wordt mijns inziens te veel tegenover elkaar gesteld; socialiteit en agressie ontwikkelen zich echter samen. Op zich is in de menswording een grote rol voor cultuur en innerlijk weggelegd, maar niet als een 'extra aandrang', alsof het iets buitennatuurlijks zou zijn, maar als een vormgeving van de natuur.

Van Baal meent dat er kennelijk 'bij de toerusting van de mens met zeer uitzonderlijke gaven aan alles gedacht' is [14]. 'Wij zijn kennelijk de creaturen van een geheimzinnige macht die de ontwikkeling van het leven op deze planeet begeleidt' [15]. Zo komt Van Baal tot 'dat mysterie, dat aan het einde van alle natuurwetenschappelijk onderzoek zich opdringt' [15]; 'het Mysterie dat wij op grond van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek achter de waarneembare wereld vermoeden' [17]. Mijns inziens is deze theologische conclusie niet gerechtvaardigd op grond van 'de toerusting van de mens met zeer uitzonderlijke gaven'. De onjuiste conclusie wordt mogelijk doordat perfectie wordt verabsoluteerd, tegenstellingen worden gezien die er niet hoeven te zijn, en de kracht van evolutionaire verklaringen wordt geminimaliseerd. Het is natuurlijk geenszins zo dat alles verklaard kan worden; de beschikbare informatie is te beperkt, als in alle historisch onderzoek. Maar er is geen reden om intenties en interventies aan te wijzen in de wording van soorten, inclusief de mens.

Religie is geen mysterie

Ik ben onder de indruk van de rijkdom van de menselijke geest en van het menselijk samenleven. En ook erken ik van harte dat er een verschil is tussen empirie en ervaring; het eerste is gebonden aan onze capaciteit zaken te analyseren, terwijl het laatste een veel complexer gebeuren is waarbij op een misschien niet geheel naspeurbare wijze herinneringen en verlangens, achtergrondkennis en waarnemingen op elkaar inwerken. Maar daarmee hoeven ook de rijkste aspecten van de menselijke geest niet los te staan van ons biologisch bestaan, als deel van de aardse werkelijkheid en als persoon handelend daarin. Dat geldt ook voor menselijke beleving, voor kunst en communicatie, voor wetenschap en voor religie: het zijn manifestaties van onze werkelijkheid, en daarmee laten ze zien hoe rijk die werkelijkheid is.

Als we ook religie als een aspect van de werkelijkheid willen zien, dan komt vaak de gedachte op dat men zoekt naar een pathologische verklaring, een 'verklaring van religie uit dwaling of illusie' [20]. Dat is echter helemaal niet nodig. Gezonde, normale psychologische mechanismen kunnen een rol spelen. Die mechanismen kunnen geplaatst worden in het evolutionaire perspectief op de mens. Daarbij is het te beperkt om de biologie van religie alleen te betrekken op de effecten van religies op reproductief gedrag (zo, te simpel en eenzijdig, Reynolds & Tanner 1983). Het gaat veel meer om de invloed van religies op de vorming van cultuur, de manier waarop door rituelen en mythen in diepe lagen van de hersenen culturele informatie zoals waarden wordt verbonden met de genetische informatie (zie, bijv. Burhoe 1981, Hefner 1993; zie ook Drees 1996).

Goede informatie over prehistorische verschijnselen is schaars. Mirakels c.q. ingrepen van een sturende hand zijn dan ook logisch niet uit te sluiten. Maar er is geen reden om dergelijke buitenwereldlijke ingrepen in de empirische werkelijkheid aan te nemen; ze desondanks veronderstellen staat op gespannen voet met wetenschap. De overgang van 'wij hebben geen verklaring' naar 'mysterie' moet niet lichtvaardig gemaakt worden. Allereerst is de afwezigheid van bewijs (voor natuurlijke oorzaken) geen bewijs van afwezigheid. Dat geldt ook bij de reconstructie van de evolutionaire geschiedenis: wij begrijpen zeer wel waarom onze collectie fossielen incompleet is; het niet hebben van fossielen van tussenvormen is geen bewijs dat er gaten zijn in de

stamboom. Ten tweede kan het zijn dat de verklarende theorie wel bekend is, maar dat we dan nog niet in staat zijn om de toekomst en detail te berekenen (zo, bijvoorbeeld, het weer en andere chaotische verschijnselen). Een derde, verdergaande mogelijkheid is dat een verschijnsel echt onverklaarbaar is, niet alleen voor ons maar ook voor een demon die alles zou weten wat er te weten zou zijn. Dat lijkt de situatie in de quantum mechanica. Maar dan is er nog, in een natuurwetenschappelijke denkwijze, geen reden om de verschijnselen te verklaren in termen van 'machten', laat staan van buiten-natuurlijke machten.

Omgang met onkenbare macht

Zo ben ik van de biologie weer bij de religie gekomen. Maar wat is religie? Gangbaar onder antropologen is een functionele definitie, bijvoorbeeld als een systeem van symbolen die stemmingen oproepen en mensen motiveren door voorstellingen betreffende de aard van de werkelijkheid; voorstellingen die worden bekleed met de illusie van feitelijkheid zodat de motivaties en stemmingen realistisch lijken (naar Geertz 1973:90). Religieuze overtuigingen, symbolen, mythen en rituelen geven vorm aan het leven, en ontleen daarbij hun kracht aan een schijnbare feitelijkheid. Nadruk ligt niet op de waarheid van de overtuigingen als wel op hun functie.

Het is een dergelijke visie, lijkt mij, waar Van Baal zich tegen verzet. Religies zijn natuurlijk ook volgens hem systemen van symbolen, sterk door de cultuur bepaald, en met een eigen functie in die cultuur. Maar hij verzet zich tegen de gedachte dat ze niets meer dan dat zijn, dat ze niet ook, onbeholpen, weerslag zijn van een ontmoeting met het Mysterie, waarbij initiatief is uitgegaan van dat Mysterie. Uiteindelijk, voorbij alle culturele bepaaldheid, hebben we het in religie over een andere, buiten-empirische werkelijkheid die de onze beïnvloedt (zie ook de geciteerde definitie uit 1947).

Er is echter ook een andere manier om de feitelijkheid in ere te herstellen. Deze andere manier gaat niet tegen het evolutionaire perspectief in, maar laat dat met nog meer kracht spreken. Zo ziet de Amerikaanse geneticus en anglicaans priester Lindon Eaves (1991:499) religie als een symbolisch en metaforisch kader om op inadequate wijze te spreken over een overmachtige, ons voorafgaande biologische werkelijkheid. Anders dan Geertz,

ziet Eaves de symbolen niet als ficties die kracht ontleen aan schijnbare werkelijkheid. De symbolen staan voor aspecten van de werkelijkheid die voor onze taal en ons kennen verborgen zijn in de diepte van onze genen, onze hersenen en onze cultuur. Juist ook het besef van ongrijpbaarheid, van mysterie, heeft hier een plaats, omdat we te maken hebben met zaken die machtig zijn zonder uitputtend benoemd te zijn. Religie is omgang met onbekende macht, met mysterie, maar daarmee is het niet onttrokken aan de empirische werkelijkheid.

Voor Eaves is daarbij niet alleen de vraag hoe mensen komen te spreken *over* God, maar hoe we het spreken *tot* God kunnen begrijpen en rechtvaardigen; hij is niet alleen geneticus, maar staat ook op het altaar. Die vraag is een poging tot rechtvaardiging van religieus leven, en in die zin verwant aan Van Baals zoeken naar handelen dat van het Mysterie uit zou gaan. Volgens Eaves hebben wij te maken met de kracht van persoonlijke metaforen; in het symbool God is een lange geschiedenis neergeslagen. De 'Gij' die we aanspreken is een metafoor, maar wel een metafoor die krachtiger is dan een 'het'. Er zou dan ook iets verloren gaan wanneer we de religieuze taal zouden omzetten in het-taal, net zoals de vreugde van sex niet verhoogd zou worden door het orgasme alleen te beschrijven in neurobiologische termen (Eaves 1991:502). Maar ook al is de wetenschappelijke taal geen bijdrage tot de feestvreugde, daarom is ook de sexualiteitsbeleving nog niet iets dat buiten het domein van de 'gewone' werkelijkheid valt.

Reductionisme en oorsprongsvragen

Al in het begin van *Mysterie als openbaring* zoekt Van Baal te denken over het mysterie waarop men in de natuurwetenschappen stuit als meer dan 'een pakket a priori onoplosbare oorsprongsvragen' [3]. Zijn poging gaten in het evolutionaire verhaal aan te geven, schiet volgens mij te kort omdat het de samenhang van de werkelijkheid te kort doet.

Oorsprongsvragen (en vragen over de diepste structuur) zijn van een andere aard. Die verschuiven bij uitbreiding van onze kennis, maar ze verdwijnen niet. Reductionistische argumentaties hebben een patroon van verwijzen. De chemicus kan voor het antwoord op de vraag wanneer de 92 elementen ontstonden verwijzen naar de man of vrouw in het volgende lab. En de

astrofysicus kan een partieel antwoord geven in termen van kernfusieprocessen in sterren en in het vroege heelal, maar verwijst voor sommige vragen ook naar een ander. Zo veranderen de vragen terwijl ze worden door gegeven. Maar uiteindelijk komen de historische vragen bij de kosmoloog en de structurele vragen bij de theoretisch fysicus, als dat onderscheid daar nog relevant is (zie Drees 1996:17,267). En, zoals een Amerikaanse president op zijn bureau op een bordje had staan, 'The buck stops here'.

Een dergelijk reductionisme is een uitdaging voor iedere theologie die zich concentreert op, en beperkt tot, hogere niveaus. Maar het is ook een kans voor de theologie. Want daar in dat laatste kantoor kunnen de fysicus en de kosmoloog zeggen 'God mag het weten'. Vandaar dat fysici en kosmologen zich soms zonder al te veel gêne mengen in filosofische en theologische vragen waar chemici, biologen, geologen, of antropologen meer terughoudendheid hebben. Kosmologie is een grens waar oorsprongsvragen, en daarmee de vooronderstellingen van een evolutionair betoog, zich met nadruk melden. Terwijl binnen het evolutionaire proces religie een menselijke uitvinding lijkt (hoewel bewuste, manipulatieve taal ongepast is), raken we hier aan de vraag wiens uitvinding dat evolutionaire proces is (als dergelijke persoonlijke taal adequaat is).

Zo meen ik dat enerzijds religie meer binnenwerelds begrepen moet worden dan Van Baal doet, maar dat anderzijds vragen betreffende de werkelijkheid als geheel een belangrijker, meer blijvend verschijnsel zijn. Dat zijn niet alleen vragen over een ver verleden, maar ook over de voortdurende existentie en aard van de werkelijkheid. Theologie heeft op die vragen ook geen antwoord; te zeggen dat God de wereld heeft geschapen verklaart noch God noch de wereld (Misner). Maar het is een verwijzing naar een grens, naar mysterie – en daarmee een open kant waar we aan een werkzaam Mysterie kunnen denken.

Een dergelijke reconstructie van religie, met denken over functie in evolutionair perspectief en transcendente ontologische aspecten in kosmologie roept ook vragen op, met name naar de eenheid van die twee toegangen tot religie, de binnenwerelds-functionele en de meer ontologisch-transcendente grens van 'laatste' vragen. De vraag naar de eenheid van het Mysterie treedt echter ook op in Van Baals benadering, met name de verbinding van de leidende hand in de evolutie en de geestelijke boodschap uit de stilte.

Tot slot

In zijn *Ontglipt verleden* schrijft Van Baal hoe hij in 1942 op Lombok achterbleef terwijl zijn vrouw en hun zoontje Jantje naar Java zijn vertrokken (Van Baal 1985:373). De baboe gaat nog drie dagen 's ochtends naar de kamer van Jantje om het potje te legen. Zij komt dan bij hem en zegt: 'Meneer, zo gaat het niet langer. Ik moet naar die kamer om voor de sinjo te zorgen maar de sinjo is er niet. We moeten een selamatan (heil-maaltijd) houden.' Van Baal schrijft dan verder: 'Diezelfde dag nog is de selamatan gehouden. Toen was het over; aanvaard. De macht van het praten met het geheim dat achter deze wereld ligt.'

De kamer van de kleine jongen is leeg. Ook onze wereld is leeg, leger dan Van Baal het lijkt te willen hebben. Maar ook dan kan een wijdsere perspectief op het mysterie van het bestaan, op die wereld als geheel, ons kracht geven op de weg van aanvaarding dat wij deel zijn van de wereld en daarbinnen als subject tegenover anderen (maar niet tegenover het geheel) verantwoordelijkheid dragen.

Van Baal, de etnografie en het mysterie

W.E.A. VAN BEEK

Inleiding

Van Baal stelt dat het mysterie actueel is in een aantal dreigingen en onzekerheden die in het leven van de mens zijn ingebouwd. De buitenwereld is een dreigende, schrikwekkende, met machten en krachten die de menselijke reikwijdte ver te buiten gaan. De dreiging van de natuurlijke omgeving, de oncontroleerbaarheid van klimaat en weer, dat alles draagt bij aan gevoelens van onzekerheid en 'schlechthinne Abhänglichkeit'. De dood, in al haar facetten, zou een tweede zijn; de dode medemens schept een probleem en een stimulans, probleem van verklaring, stimulans tot vormgeving. Verdriet is inherent aan de dood, rouw een noodzaak. Tenslotte is de algemene onzekerheid van het bestaan, met de combinatie van honger, ziekte, dood en de vijandige medemens, een bron van reflectie.

Aan de hand van een etnografisch voorbeeld, een begrafenisritueel bij de Dogon van Mali¹, wil ik duidelijk maken dat deze benadering voorbij gaat aan een aantal belangrijke aspecten van religieuze beleving. De ervaring van de dood, de relatie met de buitenwereld, in het bijzonder met de dierenwereld, de rol van de groep, het besef van de continuïteit van de geschiedenis en tenslotte het performance-karakter van ritueel geven zicht op de processen van culturele vormgeving van de menselijke ervaring, en daarmee op de geconstrueerdheid van het mysterie.

Daarbij dienen wij ons rekenschap te geven van de relevantie van etnografisch materiaal voor de toch wat abstracte benadering van Van Baal. Hoewel hij zeker niet in de eerste plaats etnograaf is (hij gaf ooit aan dat zijn enige echte etnografische arbeid, op Lombok, eigenlijk mislukt was) is etnografisch materiaal, zeker in secundaire analyse, voor hem wel